ڊاڪٽر غلام حسين پناڻ

پروفيسر علي نواز حاجن خان جتوئي

هڪ ممتاز دانشور، اسڪالر، صوفي، مفڪر ۽ استاد

پروفيسر علي نواز جتوئي مرحوم تاريخ ١١ جولاءِ ١٩١٤ع ۾ پنهنجي اباڻي ڳوٺ گدو جتوئي ۾ جنم ورتو. جڏهن اجا ڇهن سالن جو هو تہ سندس پيءُ مرحوم حاجن خان جتوئي وڏي انفلوئنزا واري وبا ۾ وفات ڪري ويو. مرحوم حاجن خان جي هڪ ڌيءَ ۽ هڪ پٽ سندس جيئري ئي ڪيس جدائي ڏئي ويا هئا؛ ۽ باقي ٽي پٽ سندس وفات وقت زنده هئا. ١٩١٩ع ڌاري ٽنهي ڀائرن کي ماتا جي موزي بيماري وڪوڙي ويئي، جنهن ۾ ننڍو پٽ وفات ڪري ويو ۽ وڏو نابينا ٿي پيو پر پروفيسر علي نواز جتوئي انهي موزي مرض کان تہ بچي ويو پر وري نمونيا وڪوڙي ويس ۽ انهي ڪان ڪان پوءِ وڏي کنگهہ اچي ورتس، جنهن آخرين وقت تائين سندس جان آزاد نہ ڪئي. پاڻ چوندا هئا تہ اها بيماري مون کي پنهنجي ننڍپڻ جي مسڪيني ۽ غريبي ياد ڏياريندي رهندي آهي. تنهن ڪري انهي کي مان پنهنجي زندگي جو ساٿي ۽ دوست ٿو سمجهان. واقعي اها بيماري سندس دوست ثابت ٿي ۽ مرڻ گهڙي تائين سندس جان سان چنبڙي رهي ڪيس سندس مسڪيني ۽ غريبي کي ياد ڏياريندي رهي. جتوئي صاحب انهن ٽنهي سالن کي هميشہ ياد ڪندو رهندو هو. يعني ١٩١٨ع ۾ پيءُ جي وفات ١٩١٩ع ۾ ماتا جي بيماري ۽ ١٩٢٠ع ۾ نمونيا ۽ وڏي کنهہ جو حملو ۽ اهڙي وقت ۾ مسڪيني ۽ غريبيءَ جون حالتون اهي سڀ سندس زندگي جو سرمايو هيون.

ابتدائي تعليم: جتوئي صاحب ١٩٢٠ع ۾ پنهنجي اصلي ڳوٺ پراڻا جتوئي جي سنڌي اسڪول ۾ ابتدائي تعليم پڙهڻ لاءِ ويٺو. ١٩٢٩ع ۾

ورنيڪيولر فائينل امتحان نوشهري فيروز سينٽر مان سٺين مارڪن سان پاس ڪيائين. پر جيئن تہ مسڪيني ۽ غريبي جي حالتن جي ڪري ڪيس وڌيڪ پڙهڻ جي مالي طاقت نہ هئي، تنهن ڪري نااميد ٿي پيو ۽ اڳتي تعليم جاري نہ رکي سگهو ۽ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ کي خيرآباد چيو. انهي سال جتوئي رئيسن جي ٻن صاحبزادن احمد خان ۽ شمس الدين خان کي ڏيپارجن جي اي وي اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. خان بهادر رئيس هن جي تعليمي شوق کي ڏسي پنهنجي پٽن سان گڏ داخل ڪرايو ۽ پنهنجي پٽن سان گڏ اسڪول ۾ رهايو. چاڪاڻ تہ جتوئي صاحب سندن تمام ويجهو عزيز هو. سندس اي.وي اسڪول ڏيپارجن ۾ داخلا ۱۹۲۹ع ۾ ٿي ۽ ۱۹۳۰ع ۾ پهريون درجو انگريزي پاس ڪيائين.

هن ئي سال ۾ درياء جي اٿل ڪري پراڻا جتوئيء ڳوٺ سڄو پاڻي ۾ اچي ويو ۽ سڀ ڳوٺ وارا دربدر ٿي ويا. هندو جيئن تہ سرندي وارا هئا، تنهن ڪري اهي وڏن شهرن ڏانهن هليا ويا، جيڪي وري واپس نہ آيا، پر غريب مسلمان پروارن دڙن تي وڃي ويٺا. پاڻي لهي وڃڻ کان پوء پرانا جتوئي کان چار ميل پري هڪ ٿلهي نم جي وڻ وٽ نئون ڳوٺ ٻڌرايو ويو، جيڪو اڄ تائين نوان جتوئي جي نالي سان مشهور آهي، جتي پوء پراڻا جتوئي جا سڀ رهواسي آهستي آهستي لڏي اچي ويٺا، پر هندو هن ڳوٺ ۾ واپس وري آباد نہ ٿيا.

پهرئين درجي انگريزي پاس ڪرڻ کان پوء وري سندس تعليم رڪجي ويئي، جو تہ شمس الدين خان ۽ احمد خان کي ۱۹۳۰ع ۾ نوشهري فيروز هاء اسڪول ۾ داخل ڪرايو ويو. ساڳي سال ۾ مرحوم خان بهادر امام بخش خان جتوئي ڪيس ساڳي ڏيپارجن واري اي وي اسڪول ۾ داخل ڪرايو، جتان هن انگريزي ٻيو ۽ ٽيون درجو پاس ڪيو. مرحوم خان بهادر ڪيس چوٿين درجي ۾ ڏيپارجا اسڪول مان ڪڍائي، نواب شاه لوڪلبورڊ مڊل اسڪول ۾ داخل ڪرايو. جتي جتوئي صاحب پنجين درجي انگريزي تائين تعليم حاصل ڪئي ۽ هن پنجين درجي ۾ پهريون نمبر ڪنيو. جو تہ اتي وڌيڪ تعليم جو

بندوبست نہ هو. تنهن ڪري وري رئيسن سندس تعليمي شوق کي ڏسندي ١٩٣٥ع ۾ نوشهري فيروز مدرسہ هاءِ اسڪول جي ڇهين درجي ۾ هن کي داخل ڪرايو ۽ ١٩٣٧ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مان مئٽرڪ پاس ڪيائين ۽ پوءِ ڊي جي سنڌ ڪاليج ۾ داخلا ورتائين. ٻن سالن کان پوءِ ١٩٣٩ع ۾ جهونا ڳڙهہ وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ويو. پر صحت جي خرابي ڪري پنهنجي تعليم کي اڳتي جاري رکي نہ سگهيو. ١٩٤٠ع ۾ ڊي جي نئشنل ڪاليج ۾ بي اي لاءِ داخلا ورتائين ۽ ١٩٤٣ع ۾ بي اي پاس ڪيائين.

ملازمت: ١٩٤٣ع ۾ بي اي پاس ڪرڻ کان پوءِ ٽنڊوباگو هاءِ اسڪول ۾ اسسٽنٽ ٽيچر ٿيو. مگر سنت ئي صحت خراب ٿي پيس ۽ ڪيس بدلي ڪرائي نوشهري فيروز مدرسي هاءِ اسڪول ۾ اچڻو پيو. ١٩٤٥ع ۾ بمبئي يونيورسٽي مان بي-ٽي پاس ڪيائين ۽ پوءِ مختلف اسڪولن ۾ نوڪري ڪندو رهيو.

١٩٥٠ع ۾ گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد ۾ سنڌي جو ليڪچرر مقرر ٿيو ۽ ١٩٥١ع ۾ سنڌ يونيورسٽي مان ايم-اي سنڌي ۾ پاس ڪيائين ۽ هي سنڌ يونيورسٽي جو سنڌي ۾ پهريون ايم اي پاس ڪندڙ شاگرد آهي ۽ هن کان اڳي سنڌي ۾ ڪنهن بہ ايم اي پاس نہ ڪئي هئي، جتوئي صاحب لاءِ اهو هڪ عزاز آهي. پاڻ لکن ٿا تہ: هن خاڪسار ١٩٥١ع ۾ ايم اي سنڌي ۾ پاس ڪئي ۽ پهريون شخص هوس، جنهن سنڌي ۾ ايم اي ڪئي، سنڌي ۾ ليڪچرر اڳي ئي هوس ۽ هن شرط سان مرحوم محمد عمر دائودپوٽي گورنمينٽ ڪاليج حيدرآباد ۾ ليڪچرر مقرر ڪيو تہ سنڌيءَ ۾ ايم اي پاس ڪندس، ان وقت تائين ڪو بہ سنڌيءَ ۾ ايم اي ڪونہ هو، جنهن کي ليڪچرر مقرر ڪيو وڃي. (ويرون ۽ ومڪرا)

١٩٥٢ع ۾ مالا هاءِ اسڪول جو هيڊ ماستر مقرر ٿيو، انهي وقت پروفيسر غلام حسين خاصخيلي اتي تعليم حاصل ڪندوهو ۽ سندس شاگرد رهيو. انهي کان پوءِ ١٩٥٣ع ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ استاد مقرر ڪيو ويو. جتي ريڊر/ ايسوسيئيٽ پروفيسر ۽ آخر ۾

پروفيسر تي رهيو ۽ ١٩٥٦ع کان وٺي ١٩٧٢ع تائين سنڌي شعبي جو سربراهہ ۽ هيڊ آف ڊپارٽمينٽ رهيو. انهي دوران ١٩٦٣ع کان ١٩٦٥ع تائين وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ اسڪول آف اورينٽل اينڊ آفريڪن اسٽڊيز لنڊن ۾ تعليم حاصل ڪيائين. ٦٠ ورهين جي ڄمار پوري ٿيڻ تي پينشن تي لٿو. مگر سندس محنت ۽ علميت جي بنا تي کيس ٻن سالن لاءِ وڌيڪ نوڪري ڪرڻ جي اجازت ڏني ويئي ۽ ١٩٧٢ع ۾ سنڌي شعبي جي سربراهي ڇڏي.

پوءِ هوميوپيٿي ڪورس لاءِ سنڌ هوميوپيٿي ڪاليج ۾ داخلا ورتائين ۽ ١٩٨٠ع ۾ ڪورس پاس ڪري اي ايچ ايم ايس جي ڊگري حاصل ڪيائين، ۽ پوءِ هوميوپيٿي ڊاڪٽر ٿيو ۽ آخرين وقت تائين انهي تي پرئڪٽس ڪندو رهيو.

جتوئي صاحب جا نوڪري دوران حق گوئي ۽ خود اعتمادي جا ڪيترائي مثال ملن ٿا ۽ انهي ڪري جتوئي صاحب سيني استادن ۾ سچ ڳالهائڻ ڪري مشهور هوندو هو، هي الله کان سواءِ ڪنهن جي پرواهہ نہ ڪندو هو. اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا جن مان ڪجهہ جو ذڪر هيٺ ڏيان ٿو.

هڪ ڀيري وائيس چانسيلر آرڊر ڪيو تہ جنهن بہ استاد جي ساليانی انڪريمينٽ اچي تہ پهريائين هن جو ريسرچ ورڪ ڏنو وڃي ۽ پوءِ هڪ مقرر ڪاميٽي هن جو انٽرويو وٺي ۽ جڏهن اها منظوري ڏي، تڏهن استادن کي ساليانی انڪريمينٽ ڏني وڃي. ڪافي استادن انهي مرحلي کي منهن ڏنو ۽ جڏهن جتوئي صاحب جو وارو آيو تڏهن هن وائيس چانسيلر کي هڪ ليٽر لکيو جنهن ۾ هن اهو لکيو تہ اها استادن جي بي عزتي آهي، جو هو استادن جي اڳيان پنهنجي اهليت ظاهر ڪن، جڏهن انٽرويو وٺندڙ بہ استاد آهن، اهڙي انٽرويو سان استادن جي اهليت وڌڻ جي بجاءِ هنن جي عزت مجروح ٿيندي ۽ پوءِ وائيس چانسيلر کيس آفيس ۾ گهرايو ۽ ساڻس بحث مباحثو ڪيو. آخرڪار اها ڪاميٽي ختم ڪئي ويئي ۽ جيئن اڳي بنا انٽرويو جي انڪريمينٽ ملندي هئي ڪيس ملي. جڏهن تہ جتوئي

صاحب کان اڳي ڪنهن کي اها جرئت نہ ٿي جو وائيس چانسيلر کي سندس آرڊر خلاف راءِ ڏي.

ٻيو واقعو سندس هي مشهور آهي تہ جنرل ايوب خان جي دؤر حڪومت دوران هتي پڻو صاحب سنڌ يونيورسٽي ۾ آيو هو ۽ اهو زمانو هو جڏهن لساني مسئلو تمام زور وٺي چڪو هو ۽ جنرل جي حڪومت هئي، ڪنهن کي بہ حق چوڻ جي جرئت نہ هئي ۽ انهي حالتن هوندي بہ جتوئي صاحب اسٽيج تي اچي اهڙي تہ تقرير ڪئي جو سڀ ئي ماڻهو تعجب ۾ پئجي ويا تہ هن ڇا ڪيو ۽ هر ڪنهن کي پڪ ٿي ويئي تہ جتوئي جلدي قيد ڪيو ويندو ۽ جيئن تقرير ڪري هيٺ لٿو تہ ماڻهو ۽ يونيورسٽي جا پروفيسر ڪيس وڪوڙي ويا تہ تو هي ڇا ڪيو ۽ تو حڪومت جي حالتن جي خلاف ڳالهايو آهي. پر جتوئي صاحب حيرت سان جواب ڏنو تہ حق چوڻ ڪو جرم نہ آهي، مون کي انهي جي ڪا بہ پرواهہ نہ آهي ۽ واقع ڪيس ڪجهہ بہ نہ ڪيو ويو.

ٽيون واقعو هي بہ مشهور آهي تہ ڀٽي جي دور ۾ جڏهن حڪومت شيخ اياز کي سنڌ يونيورسٽي جو وائيس چانسيلر ڪري موڪليو هو تڏهن پاڻ انهي جي مقرري جي خلاف احتجاجن استعيفا ڏنائين ۽ جڏهن اها خبر ڀٽي تائين پهتي تڏهن انهي غلام مصطفيٰ جتوئي، جيڪو انهي وقف چيف منسٽر هو کي گهرايو ۽ چيو تہ جتوئي صاحب کي چئو تہ شيخ اياز کي مون مقرر ڪيو آهي. تنهن ڪري تون اها استعيفا واپس وٺ پر جتوئي صاحب اها ڳالهہ نہ مڃي ۽ پوءِ غلام مصطفيٰ جتوئي جي چوڻ تي سندس استعيفا منظور ڪرڻ لاءِ چيو ۽ جتوئي صاحب پنهنجي ٻن سالن جي نوڪري کي ڇڏي ڏنو. پر يونيورسٽي جي ڪنهن بہ پروفيسر نہ تہ شيخ اياز جي وائيس چانسيلر ٿيڻ تي اعتراض ڪيو ۽ نہ جتوئي جي احتجاج جي حمايت ڪئي.

جتوئي صاحب جن جي نندي هوندي کان وٺي دين اسلام، رسول ڪريم صلي الله عليه وسلم سان نہ صرف عقيدتمندي رهي پر پوري يقين سان ايمان ۽ محبت رهي. جيئن پاڻ علامہ آءِ آءِ قاضي رحہ جي شخصيت تي لکيل ڪتاب (علامہ آءِ آءِ قاضي رحہ هڪ عظيم

شخصيت ۽ عظيم مفڪر. جيڪو ١٩٨٦ع ۾ لکيو ۽ علامہ آءِ آءِ قاضي يادگار سوسائٽي وارن شايع ڪيو) تنهن ۾ لکي ٿو تہ "آءٌ تصوف جو دلدادو هوس ۽ نقشبندي سلسلي ۾ داخل هوس، حضرت خواجہ محمد حسين جن جو مريد هوس" (اهو دور جتوئي صاحب جو ١٩٣٧ع کان اڳي جو هو، هي ڳالهہ جتوئي صاحب تڏهن لکي آهي جڏهن ١٩٣٧ع ۾ علامہ آءِ آءِ قاضي جن وري لنڊن کان واپس آيا هئا. ۽ جناح ڪورٽس هاسٽل جي مسجد ۾ نماز پڙهائڻ آيا هئا). انهي کان پوءِ سندن تعلق علامہ آءِ آءِ قاضي جن سان بہ رهيو ۽ اهو تعلق علامہ آءِ آءِ قاضي جن سان سندس آخرين گهڙين تائين رهيو. پاڻ هر وقت قاضي صاحب جن کي خطن رستي يا روبرو سوالن جي مدد سان تصوف ۽ عام زندگي بابت سوال ڪندا رهندا هئا، جن جا جواب قاضي صاحب جن هن کي ڏيندا رهندا هئا، هن جو مختصر بيان جتوئي صاحب سندن شخصيت ۽ فڪر تي ڪتاب کي لکندي ڪيو آهي. جيئن پاڻ لکيو اٿن تہ: " ١٩٥١ع ۾ پاڻ سنڌ يونيورسٽي جا وائيس چانسيلر ٿي آيا.... تڏهن کان وٺي علامہ صاحب جن سان نهايت قريبي تعلق رهيو. سندن جمعي وار ۽ ٻين موقعن تي تقريرن ٻڌڻ جو وجهہ مليو ۽ ذاتي طرح سان بہ ڪانئن علمي فيض ملندو رهيو." پاڻ جيڪي قاضي صاحب کان سوال ڪيائون اهي هيٺين عنوانن تي آهن. دين، شريعت، طريقت، علم، تعليم قرآن پاڪ موجب، حقيقت رسول الله صلي الله عليه وآلہ وسلم جن جي ذات گرامي، علم ادب شاعري، زندگي، تقويٰ وغيره.

علامہ آءِ آءِ قاضي صاحب جن جتوئي صاحب جي باري ۾ جيڪا راءِ رکندا هئا. اها سندن هن ذئل سرٽيفڪيٽ مان ملي ٿي.

37, Civil Lines,
Hyderabad Cant,
Dated: 7/7/'59.

Mr. A. H. Jatoi gave up Head-mastership of Govt. High School to join the University service at the start. He has worked hard to make himself useful. the reason why he was not put entirely in charge of his department was that the department was open to

Ph.D. students and Dr. Baloch was onle Doctor- Professor available in Sindh who was at the same time practically the most qualified scholar in Sindhi. It was, therefore, that he was made to head the department; or else Mr. Jatoi can hold his own in Sindh literature and general education against most Sindhi Scholars.

Being himself a Sufi in practice, Mr. Jatoi is able to understand Sufi poets of Sindh and their expression better than those who are only acquainted with sufism through books. His work on Girhori's poetry and sufistic thought is a testimony to this fact.

Besides doing lecturing work in the B. A. (Hons) and M. A. (Pre.) Classes. He has also been doing commandable research work himself and guiding the M. A. Final students in Sindhi in their theses and translation work for last six year.

ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان پنهنجي ڪتاب "انعمت عليهم" (جيڪو اردو ۾ آهي) ۾ جتوئي صاحب جي زندگي تي هڪ مختصر ۽ جامع مضمون لکيو آهي، جنهن ۾ لکن ٿا تہ:

"جتوئی صاحب نے بعض رسالے تصوف سے متعلق بھی شایع کیے ہیں، حضرت بہاالدین نقشبندی بخاری قدس سرہ کے کلمات قدسیہ کا اردو ترجمہ- آسان تصوف اور حضرت پیر ایرانی رحمتہ اللہ علیہ کی کتابیں بھی انہوں نے شایع کی ہیں... ان کو اولیائے کرام سے بڑی عقیدت تھی اور سلسلہ نقشبندیہ زیادہ پسند تھا. اسی لیے وہ ٹنڈو سائین داد کے نقشبندی بزرگوں سے اپنے اسلاف کی طرح بیعت ہوئے تھے. پھر حضرت پیر ایرانی علیہ الرحمتہ سے بیعت ہوئے اور خلافت بھی حاصل کی« .... جتوئی صاحب بڑے حق گو تھے.«

محمد موسيٰ ڀٽو لکي ٿو: پروفيسر علي نواز جتوئي صاحب جتي اديب ۽ دانشور هو، اتي هو خدا جي محبت جو رازدان ۽ صوفي مزاج انسان بہ هو. سالن جا سال رياضتون ۽ ذڪر ۽ فڪر ذريعي پاڻ کي فنا ڪري هو نفس مطمئنہ جي مقام تائين پهچي چڪو هو، اهوئي سبب آهي جو سندس مرشد حضرت پير ايراني شاه صاحب کان خلافت پڻ مليل هئن." وڌيڪ لکي ٿو: "جتوئي صاحب هڪ معصوم مزاج فرد

هو، جيئن ٻار معصوم مزاج هوندو آهي، تيئن جتوئي صاحب بلڪل بي ضرر انسان هو، سندس شخصيت جو هر پهلو موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ هو، سندس زندگي جو مقصد فقط هڪڙو هو، اهو هو ته پنهنجي حقيقي محبوب کي راضي ڪجي ۽ ان جي رضا مطابق زندگي گذارجي، سندس زندگيءَ جا سمورا تفڪرات انهي هڪڙي فڪر ۾ سمائجي چڪا هئا."

جتوئي صاحب سڄي عمر رياضتون ذڪر ۽ فڪر ڪندي گذاري هن پنهنجي نفس کي فنا ڪري اها منزل حاصل ڪئي هئي، جنهن کي تصوف ۾ نفس مطمئنه چيو وڃي ٿو ۽ اهوئي مقام تمام ٿورن صوفين کي نصيب ٿيو آهي ۽ اهائي نفس جي معرفت جي آخرين منزل ۽ مقام آهي، جيتوڻيڪ هي نفس مطئمنه واري منزل تي پهتل صوفي هو، پر تڏهن به دنيا وارن کي ڪڏهن پنهنجي حاصل منزل جو پتو نه ڏنائين. اها به هڪ صوفي فرقي جي خوبي هوندي آهي، جنهن کي ملامتي چيو ويندو آهي، هن قسم جي منزل تي پهتل ڪڏهن به پنهنجي باطن کي ظاهر نه ڪندا آهن، دنيا تي ائين ظاهر ڪندا آهن ته جيئن اهي هڪ عام معمولي انسان هجن.

جنهن بابت جناب ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو صاحب هميشه جتوئي صاحب لاءِ چوندا هئا ته ابا جتوئي صاحب ملامتي صوفي آهي، هي ڪڏهن به پنهنجي باطن کي ظاهر نه ڪندو، هميشه اهڙا ڪم ڪري ٿو جيئن دنيا ڪيس داد ڏيڻ جي بدران ملامت ڪن. اهائي سندس نفس جي طلب آهي، پاڻ صوفي طريقت جي انهي منزل تي پهتل هئا جو حضرت پير ايراني صاحب ڪيس خلافت پڻ ڏني هئي پر تڏهن به پاڻ ظاهر ۾ ڪنهن کي به مريدي نه ڏنائون.

جتوئي صاحب ظاهر ۾ ته سڄي عمر استادي ڪئي ۽ هڪ عام ماڻهو جي حيثيت سان زندگي گذاري پر باطن ۾ هو معرفت جي منزل تي پهتل شخصيت هئي. هي سڄو وقت الله ۽ رسول ڪريم صہ جن جي محبت ۾ گذاريندو هو. جيڪڏهن ڪٿي به ڪو وقت ملندو هون ته مراقبن ۾ رهندا هئا ۽ ٻيا ماڻهو ائين سمجهندا هئا ته جڻ ستا پيا آهن ۽

ننڍ پيا ڪن پر پاڻ انهي وقت الله ج ۽ رسول ڪريم صہ جن جي ياد ۾ مستغرق هوندا هئا. ۽ اهوئي سندن زندگي جو مقصد هو تہ هر وقت پنهنجي رب خالق ۽ مالڪ جي ياد ۾ رهڻ انهي جو راضپو حاصل ڪرڻ انهي ڪان سواءِ سندن زندگي جو ٻيو ڪو بہ مقصد نہ هو.

مون کي ياد آهي تہ جڏهن آئون ايم اي فائنل ۾ پڙهندو هوس ۽ مون کي مونوگراف لکڻ لاءِ ڏنو ويو تہ هر روز ڪجهہ وقت جتوئي صاحب منهنجي لکيل مواد کي پڙهندا هئا ۽ جيڪي تبديليون ۽ سڌارا ڪرڻا هوندا هئا، اهي ڪرائيندا هئا. پوءِ ڪڏهن ڪڏهن آئون مواد پڙهندي ائين محسوس ڪندو هوس تہ پاڻ ستا پيا آهن ۽ جيئن تہ مون کي جتوئي صاحب جي منزلت جي خبر نہ هوندي هئي، تنهن ڪري مون کي اهو خيال ايندو هو تہ سائين جتوئي صاحب سمهي رهيو آهي، آئون چو وينو پڙهان، پر جيئن آئون پڙهڻ بندڪندو هوس تہ پاڻ اکيون پٽي چوندو هو تہ ابا چو پڙهڻ بند ڪري ڇڏيو اٿئي، آئون ستو ڪونہ پيو آهيان بہ ٽي دفعا ائين ڪرڻ ڪان پوءِ جڏهن آئون سندس مراقبي واري ڪيفيت ۾ وڌيڪ خلل وجهندو هوس، تڏهن چوندو هو تہ پلا ڪجهہ وقت لاءِ ماٺ ڪري ويهي رهہ پوءِ مان توکي ٻڌايان ٿو، پوءِ ڪڏهن جلدي ڪڏهن ڪافي وقت ڪان پوءِ پاڻ اکيون پٽيندا هئا ۽ چوندا هئا تہ هاڻ پڙهڻ شروع ڪر. هاڻ واندا آهيون. پوءِ ڪافي وقت گذرڻ ڪان پوءِ مون کي اها سمجهہ آئي تہ سائين جتوئي صاحب ننڊ نہ ڪندو هو پر انهي وقت اکيون پورڻ سان هو مراقبي ۾ هليا ويندا هئا ۽ سندس سچو توجهہ الله ڏانهن هوندا هو ۽ مراقبي واري ڪيفيت مان واپس اچڻ ڪان پوءِ وري پڙهڻ جو چوندا هئا.

سچن صوفين جي زندگي جو مقصد ئي اهو هوندو آهي، پنهنجي حقيقي محبوب جي خوشنودي حاصل ڪرڻ ۽ سندن رضا تي راضي رهندي زندگي گذارڻ، سو جتوئي صاحب سچي زندگي رب جي رضا تي گذاري، نہ هن کي دنيا جي تمنا هئي، نہ دولت جي لالچ ۽ عام شهرت جي ضرورت هئي، ڪيس رب ۽ رسول ڪريم جن جي رضا ڪانسواءِ ٻي ڪنهن شئي جي ضرورت نہ هئي. تنهن ڪري ڪيس توڪلي صوفي بہ

چيو ويندو هو. توڪل سندس زندگي جو صاف مقصد هو ۽ اهوئي اصول وڏن صوفين جو بہ رهيو جن هميشہ الله جي توڪل تي زندگي گذاري ۽ اهوئي اصول جتوئي صاحب جن جو بہ رهيو، جنهن جو پتو سندس زندگي جي واقعن مان ملي ٿو.

جتوئي صاحب جي پوري زندگي تصوف جي متن ۽ اصولن جي دائري جي اندر گذري جيئن شاه فرمايو آهي تہ:

سٽي وِڃُ ڪنن سين، ورائج م وري،
ڪم ڪمندن ڪتئو، هارايو هوڙن،
هو چوَنئي، تون م چئُ، واتا ورائي.

جتوئي صاحب شاه صاحب جي مٿين بيتن ۾ ڀڌايل راهہ تي هلندي ڪڏهن پنهنجي مخالن کي ڪو جواب نہ ڏنو هميشہ صبر ڪيائون ۽ انهيءَ جو جواب ڏيڻ الله جي حوالي ڪيائون، مون کي ياد آهي يونيورسٽي ۾ هڪ اهڙو بہ دور آيو جو جتوئي صاحب جي خلاف ڪافي مخالف سوچ رکندڙ جتوئي صاحب کي تڪليف ڏيڻ لڳا. سندس خلاف شاگرن کي ڀڙڪايو ويو، سندس خلاف سازشون ڪيون ويون ۽ جڏهن ڪيس تمام گهڻو تنگ ڪيائون تہ مون کين چيو تہ سائين توهين هنن کي جواب ڇو نٿا ڏيو تہ پاڻ چيائون تہ انهن کي منهنجي پاران خدا خود جواب ڏيندو. مون کي ياد آهي تہ اولڊ ڪيمپس تي هڪ دفعو جڏهن صبح جو ڊپارٽمينٽ ۾ آيس تہ مون کي چيائين تہ پاڻ تون چوندو آهين تہ توهان مخالفن کي جواب ڇو نٿا ڏيو سو ڏس تہ هن خبر ۾ خدا منهنجي پاران جواب ڏنو آهي ۽ مون جڏهن اخبار ۾ پڙهيو تہ واقعي انهن کي خدا جتوئي صاحب جي بدران جواب ڏئي ڇڏيو هو. سندس انهي خوبي کي ڏسندي محمد موسيٰ ڀٽو لکي ٿو تہ: ”مون کي گذريل ۱۲ سالن کان وٺي جتوئي صاحب کي ويجهو ڏسڻ جو موقعو مليو. انڪري مان اهو چئي سگهان ٿو تہ جتوئي صاحب هڪ معصوم مزاج فرد هو. جيئن ٻار معصوم مزاج هوندا آهن تيئن جتوئي صاحب بلڪل بي ضرر انسان هو. سندس شخصيت جو هر پهلو موهيندڙ ۽ متاثر ڪندڙ هو. سندس زندگي جو مقصد فقط هڪڙو هو. اهو اهو تہ

پنهنجي حقيقي محبوب کي راضي ڪجي ۽ ان جي رضا مطابق زندگي گذارجي." (ماهوار بيداري، حيدرآباد، ٤٨، ١٩٩٦ع)

اهو چوڻ بلڪل درست آهي ته جتوئي صاحب ڪڏهن ڪنهن کي نقصان نه پهچايو ۽ هميشه جن ڪيس تڪليفون ڏنيون ڪيس گهٽ وڌ ڳالهايو، ڪيس نقصان پهچايو، انهن کان ڪڏهن به بدلو نه ورتائون. سندس صبر جي انتها هن واقعي مان ملي ٿي ته ١٩٧٠ع ۾ جڏهن نادري حڪم تحت يونيورسٽي جي اولڊ ڪيمپس کان سنڌي ڊپارٽمينٽن ۽ آفيس کي ڪٽي نيو ڪيمپس آندو ويو هو ۽ ڪتابن جا ڍير ڪري وراندي ۾ اڇلايا ويا هئا، فرنيچر دربدر ٿيو پيو هو، هر هڪ استاد شاگرد پٽيوالا انهي وٽ وٺان ۾ لڳا پيا هئا ته ڪٿي سامان کي ڪمرن ۾ رکون، ڪنهن کي هوش ڪونه هو ته ڪير ڪهڙو ڪم ڪري رهيو آهي، انهي دوران سنڌي شعبه کي به چار ڪمرا مليا هئا، جنهن ۾ سڀ سامان گڏ ڪري رکيوسين، رڳو هڪ ڪمرو هيڊ آف ڊپارٽمينٽ لاءِ تيار ڪري ورتوسين ته اوچتو پٽيوالو آيو چيائين ته سائين وي سي صاحب پيو اچي، جتوئي صاحب آئون پٽيوالو، اسين آفيس جي در تي اچي بيناسين ته سامهون وي سي صاحب ساٿن گڏ بيا هئا، اچي آفيس جي سامهون ٿيا، سائين جتوئي صاحب ٻاهر نڪري وي سي صاحب کي سلام ڪيو ته وي سي صاحب جتوئي صاحب کي تمام غور سان ڏٺو ته ضرور پر سلام جو جواب نه ڏنو ۽ منهن ڦيرائي بغير ڪجهه چوڻ جي هليو ويو ۽ ائين محسوس ٿيو ڄڻ اسان سڀني کي وي سي صاحب سڃاتوئي ڪونه ۽ هليو ويو، مون کي تمام گهڻو تعجب ٿيو، مون جتوئي صاحب کان پڇيو ته سائين هي ڇا وي سي صاحب ته ڪو جواب ئي ڪونه ڏنو، نڪي سلام جو جواب ڏنو ته جتوئي صاحب چيو ته ابا پنهنجو ڪم هو، سلام ڪرڻ اهو پاڻ تي فرض هو باقي، اهو فرض وي سي صاخب جو جنهن سلام جو جواب نه ڏنو، ۽ پوءِ ٿورن ڏينهن کان پوءِ جتوئي صاحب کي هيڊ آف ڊپارٽمينٽ تان هٽايو ويو، ۽ مونالا غلام مصطفيٰ قاسمي کي جيڪو آنرري پروفيسر هو تنهن کي هيڊ آف ڊپارٽمينٽ ڪيو ويو، پوءِ ٿوري وقت کان پوءِ اهو آرڊر رد ڪيو ويو.

جتوئي صاحب جي بحث جو موضوع هميشہ ئي مذهبي ۽ ديني هوندو هو. يا صوفي متن ۽ اصولن تي هوندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ديني ۽ مذهبي بحث دوران تمام گهڻو جذباتي ٿي ويندو هو. ڪيس دين اسلام تي پورو ڪامل يقين هوندو هو ۽ سندس مطالعو تمام وسيع هوندو هو. جنهن ڪري بحث دوران ماڻهو گهڻو متاثر ٿيندا هئا ڇو تہ سندس دليل ۽ حوالا قرآن، حديث جي دائري جي اندر هوندا هئا ۽ سندس فلسفياڻي انداز بيان ڪري ۽ منطقي سوچ جي ڪري عام ماڻهو جي سمجهہ کان مٿاهان هوندا هئا. پر عالمن ۽ وسيع مطالعہ وارن جي لاءِ وڏي اهميت وارا هوندا هئا. تنهن ڪري مذهبي ۽ ديني عالم سندس عالماڻي گفتگو کان تمام گهڻو متاثر ٿيندا هئا.

هڪ پيري ڊپارٽمينٽ ۾ هڪ ماڻهو آيو. جتوئي صاحب سان تمام گهڻي نيازمندي سان اچي مليو ۽ سندن اڳيان تمام گهڻي ادب ۽ احترام سان گفتگو ڪندو رهيو ۽ جڏهن اهو هليو ويو تڏهن مون پڇيو تہ سائين هي ڪير هئا تہ چيائين تہ هي نومسلم آهي هن ڪجهہ سال اڳي اسلام قبول ڪيو آهي، اصل ۾ هي ڪرسچن پادري ۽ عيسائي مبلغ هو، مون سان هن جو ڪيترائي پيرا دين اسلام تي بحث ٿيو ۽ مون هن کي ايترو تہ متاثر ڪيو جو هو ملتان وڃي مسلمان ٿيو. هاڻ هو اسلام جي تبليغ ڪندو رهندو آهي ۽ جڏهن بہ حيدرآباد ايندو آهي تہ مونسان ملاقات ضرور ڪندو آهي. هاڻي هي پڪو مسلمان ۽ دين جو پابند آهي. اهڙي طرح جتوئي صاحب ڪيترن کي ئي پنهنجي خيالن جي مدد سان متاثر ڪيو ۽ پنهنجو پوئلڳ بنايو. جنهن ڪري يونيورسٽي جو هڪ گروپ هميشہ سندس مخالفت ڪندو رهندو هو ۽ مٿس اهو الزام هڻندو هو تہ هي جماعت اسلامي جو ڪارڪن آهي پر در حقيقت جتوئي صاحب دين اسلام جو شيدائي تہ ضرور هو پر جماعت اسلامي جو رڪن نہ هو. ها جماعت اسلامي وارا سندس ديني پختگي ۽ مطالع جو قدر ضرور ڪندا هئا ۽ پنهنجو هم خيال سمجهي سندس خيالن ۽ سوچن جي تاعيد ڪندا هئا ۽ هميشہ پنهنجو هم خيال سمجهندي ساڻن پنهنجا تعلقلت قائم رکڻ جي ڪوشش بہ ضرور ڪند

هئا. پر جتوئي صاحب پنهنجي سوچ ۽ فڪر جي ڪري هن جماعت کان پاڻ کي بلڪل الڳ تصور ڪندو هو. يا ائين چئجي ته جتوئي صاحب جي مذهبي ۽ ديني هم آهنگي هنن سان ضرور هئي پر فڪري نه تنهن ڪري پاڻ جماعت اسلامي جو رڪن نه ٿيو.

سندس زندگي جا سڀ محور رضا الاهي مطابق زندگي بسر ڪرڻ ۾ سمايل هوندا هئا ۽ پوري زندگي انهي تي عمل ڪندي گذاري، پر هر ڪنهن کي به هميشه انهي طريقي تي زندگي بسر ڪرڻ لاءِ هدايت ڪندا رهندا هئا. جيڪڏهن ڪٿي به محفل ۾ تصوف تي جيڪڏهن ڪو ذڪر ڇڙيو ته سندس بحث جو موضوع ڪڏهن الله جي فضل، ته ڪڏهن الاهي محبت. ڪڏهن الله تعاليٰ جي ڪرم ۽ رحم جي عنايت تي بحث هلندو هو. ته ڪڏهن سالڪن کي پيش ايندڙ مشڪلاتن، رڪاوٽن تي تفصيلي گفتگو ٿيندي هئي ته ڪڏهن صوفين جي روحاني مرحلن ۽ منزلن تي سمجهاڻي ڏيندو هو. سندس اها سمجهاڻي خالي بياني نه هوندي هئي پر انهي سان گڏ سندس زندگي جا آزمودا، وڏن صوفين جي زندگي ۾ آيل آزمودا. مثال طور ڏئي انهي جي سمجهاڻي ڏيندا هئا. اهڙي طرح اها محفل سلوڪ ۽ سالڪن جي ذڪر تي شروع ٿيندي هئي، انهي ذڪر تي ئي ختم ٿيندي هئي. اهڙي طرح جتوئي صاحب جو قول ۽ فعل صوفياڻو هوندو هو. پڻ چوندا هئا ته تصوف جو فرقو ڪهڙو به هجي پر عمل سيني جو ساڳيو آهي، تنهن ڪري توهان کي ثواب سان مقصد. انهي سان توهان جو ڪو به مقصد نه آهي، صوفي چا ٿو ڪري، توهان کي جيڪي بهتر لڳي، اهو هن کان حاصل ڪريو. اهوئي وڏن صوفين جو مقصد هو. جنهن ڪري هو هر فرقي واري وٽ شاگرديءَ لاءِ ويا ۽ انهي کان پنهنجي مقصد جي طريقي کي حاصل ڪيو. جيئن پاڻ پنهنجي نالي هيٺان لکندا هئا. نقشبندي، مجددي ۽ مصطفائي. پوءِ چاهي مرشد ڪهڙي به عقيدي جو هجي، مثلن نقشبندي، چشتي سهروردي ۽ قادري طريقي جو هجي پر پنهنجي شاگرد جي تربيت پوري ڪرڻ کان پوءِ ٻئي مرشد ڏانهن وڌيڪ تعليم حاصل ڪرڻ موڪليندا هئا. يا شاگرد خود جڏهن هڪ مرشد کان

تعليم مڪمل ڪري وٺندو هو تہ وڌيڪ لاءِ وري ٻئي مرشد وٽ ويندا هئا. جيئن هر مرشد جي شخصي روحاني خوبين مان ڪجهہ حاصل ڪري پنهنجي روحاني قوت کي بهتر بنائين. اهڙي طرح جتوئي صاحب بہ جدا جدا مرشدن کان فيض ورتو. جيئن شاه چوي ٿو تہ:

اڳهائي سڳها ٿيا، جي وينا وٽ ويڄن،
ترسي طبين چيئي هوند چڱا ڪيا.

سندس روحاني منزلت جي اها حد هئي جو ڪيترائي ڀيرا کين رسول الله صلي الله عليہ وسلم جي زيارت نصيب ٿي ۽ جڏهن رسول الله صلي الله عليہ وسلم جن جي کين زيارت نصيب ٿي تہ ڪا نہ ڪا هدايت ۽ يا نصيحت ضرور ٿيندي هئي، جيئن عام طور تي پاڻ ٻڌائيندا هئا تہ مان نماز ۾ قصده ۾ دعا ۾ هڪڙو لفظ غلط پڙهندو هوس، هڪ رات جو رسول الله صلي الله عليہ وسلم خواب ۾ آيا ۽ هدايت ڪيائون تہ اهو لفظ غلط ٿو· پڙهين، اهو لفظ هيئن آهي تنهن ڪري انهي لفظ کي درست ڪري پڙهہ. صبح جو اٿي نماز جو ڪتاب کولي اهو لفظ پڙهيم تہ معلوم ٿيو تہ واقع لفظ غلط پڙهندو هوس، تمام گهڻو افسوس ٿيو پر انهي کان وڌيڪ خوشي انهي لاءِ ٿي تہ رسول الله صلي الله عليہ وسلم جن تان مان قربان وڃان، انهن خود پاڻ منهنجي غلطي سڌاري ۽ صحيح پڙهڻ جي هدايت ڪئي. اهوئي واقعو موسيٰ ڀٽو کي ٻڌايو هئائين، جيڪو هن پنهنجي مضمون ۾ لکيو آهي.

جتوئي صاحب سنڌ يونيورسٽي ۾ تصوف سوسائٽي بہ ٺاهي هئي، جنهن جا ميمبر سنڌ يونيورسٽي جا پروفيسر ۽ وڏاوڏا عالم ٿيا هئا، جن مان ڪن جا نالا هي آهن:

پروفيسر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ صاحب (اردو ڊپارٽمينٽ)
پروفيسر ڊاڪٽر عبدالواحد هاليپوٽو (ڪلچر ڊپارٽمينٽ)
پروفيسر ڊاڪٽر نبي بخش قاضي (پرشن ڊپارٽمينٽ)
پروفيسر غلام حسين جلباڻي (عربي ڊپارٽمينٽ)
پروفيسر شفيع محمد ميمڻ (ايڊيوڪيشن ڊپارٽمينٽ) ۽ ٻيا بہ ڪيترائي عالم انهي سوسائٽي جا ميمبر هئا ء انهن جي نگراني ۾ هڪ

لئبرري بہ قائم ڪئي ويئي هئي، جنهن ۾ تصوف تي تمام قيمتي ۽ ڪافي ڪتاب گڏ ڪيا ويا هئا ۽ اهي ڪتاب سنڌي ڊپارٽمينٽ جي سيمينار ۾ رکيل هئا.

تصوف تي سنڌس هيٺان ڪتاب لکيل آهن:

١. حضرت بهاءَ الدين نقشبندي بخاري قدس سره جي ڪلمات جو اردو ترجمو آسان تصوف.
٢. شهيد گرهوڙي صاحب جو سنڌي ڪلام.
٣. لطيفي لهرون.
۴. ابتدائي سلوڪ نقشبندي حضرت خواجہ محمد حسن جان سرهندي جو سنڌي ترجمو.
۵. ويرون ۽ وهڪرا (مضمون)
٦. صبغت الله يعني رنگ رباني پير ايراني جا مضامين.
٧. ضيائے مصطفیٰ بہ جلد (اردو ۾) پير ايراني جا ارشادات.
٨. ميڪده مصطفیٰ، پير ايراني جون تقريرون.

مون هڪ ڏينهن ساڻن ڳالهيون ڪندي سوال ڪيو تہ سائين مراقبي ۾ توهانکي گهڻي ۾ گهڻو روحاني فيض ڪڏهن پهتو تہ پاڻ چيائون تہ جڏهن منهنجي ٽنگ ڀڃي پئي هئي ۽ منهنجي پٽ مون کي ڪراچي ايئر فورس ملٽري اسپتال ۾ داخل ڪرايو هو، جو تہ اهو انهي وقت ايئر فورس ۾ ڪراچي اڏي تي ونگ ڪمانڊر هو. انهي اسپتال ۾ گهڻو ڪري آرمي جا وڏا وڏا آفيسر داخل هئا. اهي تہ سڄو ڏينهن تاش يا ٻين راندين ۾ لڳا پيا هوندا هئا. مان اڪيلو پيو هوندو هوس ۽ سڄو وقت مراقبي ۾ گذاريندو ۽ زندگي ۾ مراقبي مان اهڙو مزو مونکي اڳي ڪڏهن بہ نہ مليو ۽ دل ۾ چوندوهوس تہ سڄي عمر اتي پيو هجان، پر افسوس جو ڊاڪٽر ٿورن ڏينهن کان پوءِ مون کي موڪل ڏيئي ڇڏي.

سنڌس درگذري ۽ صبر جي انتها هن واقعي مان ظاهر ٿئي ٿي تہ جتوئي صاحب هوميوپيٿي اسپتال جيڪا لجپت روڊ تي آهي، اتان واپس گهر اچي رهيو هو تہ رستي تي فوٽ پاٿ تي ڪنهن گڏهہ گاڏي واري جيڪو تيز رفتار اچي رهيو هو. ٽڪر هنيو ۽ جتوئي صاحب ڪري

پيو. گاڏي جو ڦيٿو سندس ٽنگ تي چڙهي ويو. جنهن ڪري سندس ٽنگ جي گوڏي کان هيٺ واريون هڏيون ڀڃي پيون. ماٺهو مڙي ويا. اچي جتوئي صاحب کي ڪنيو ۽ گڏهه گاڏي واري کي ٻوگهوڪيو. پر جتوئي صاحب انهي حالت ۾ به ماڻهن کي چيو ته ابا جيڪي ٿيڻو هو سو ته ٿي ويو هاڻ هن کي پوليس حوالي ڪرڻ سان مون کي ڪو فائدو نه پهچندو الٽو هن جا ٻچا بک مرندا. هن کي ڇڏي ڏيو. مون کي رڪشا ڪري ڏيو. ته گهر پيڙو ٿيان. پوءِ اتان رڪشا ڪري گهر آيا جتان پوءِ اسپتال ڪٺائي ويس. ۽ پوءِ اتي پورو علاج نه ٿيڻ ڪري سندس فرزند کيس ڪراچي ملٽري اسپتال ۾ داخل ڪرايو. جتي سندس ٽنگ وڏي عمر هوندي به پندرهن ويهن ڏينهن جي اندر لڳي ويئي ۽ اهو ڊاڪٽرن کي تعجب هو ته ستر ورهن کان به وڏي عمر واري جي ٽنگ هيترن ڏينهن ۾ ڪيئن لڳي ويئي ۽ کيس انن ڏهن ڏينهن کان پوءِ اسپتال کان واپس ڪيو ويو ۽ واپس ٿيڻ تي سندس ٽنگ کي پٽو ٻڌي ڇڏيو ۽ کيس چيو ويو ته مهيني ڏيڍ کانپوءِ اهو اچي کولائجو پر جتوئي صاحب گهر اچي هفتي جي اندر کي کولي ڇڏيو ۽ هلڻ شروع ڪيو ۽ پاڻ ٿورن ڏينهن کان پوءِ بلڪل نيڪ ٿي ويا ۽ ڪين هلڻ ۾ ڪا به تڪليف نه ٿيندي هئي.

جتوئي صاحب نه رڳو تصوف تي لکيو ۽ مراقبا ڪيا پر زندگي جي آزمودن مان به اهو ثابت ڪيو ته هو هر طرح کان عملي صوفي آهي. هو هر وقت مراقبا، ذڪر ۽ عبادتون ڪندو رهندو هو. انهي کان سواءِ وقت جي وڏن وڏن بزرگن صوفين وٽ وڃي مراقبا ڪندو هو. جهڙوڪ پير ايراني، ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ، پير سرهندي وغيره وٽ. پر اڪيلائي ۾ کيس وڌيڪ روحاني سرور، راحت ۽ مزو ملندو هو.

جتوئي صاحب جن هينين ڪتابن کان تمام گهڻو متاثر هوندا هئا:

امام غزالي جو ڪتاب ڪيميائي سعادت.

مولانا روميءَ جي مثنوي.

شاه لطيف جو رسالو. گهڻو ڪري تصوف جي سڀني ڪتابن جو تمام گهڻو مطالعو ڪندا هئا.

مٿس زندگي ۾ جن شخصيتن جو وڌيڪ اثر رهيو يا جن کان وڌيڪ متاثر ٿيا يا جن شخصيتن جي محبت سندن زندگي تي اثر انداز رهي، اهي هي هيون:

علامه آءِ آءِ قاضي.

پير ايراني رحمته الله عليه

مرحوم علامه عنايت خان مشرقي جي ڪتاب تذڪره (جنهن بابت لکيو اٿن ته، هن ڪتاب منهنجي من ۾ قرآن پاڪ جي لاءِ بي پناهه عظمت ۽ محبت پيدا ڪئي.

مرحوم علامه اقبال جي افڪارن، هن بابت لکيو اٿن ته مون کي اهائي راهه ڏيکاري جيڪا مرحوم علامه قاضي صاحب ڏيکاري".

جتوئي صاحب هميشه هينئن ماٺهن جو ٿورائتو رهندو هو ۽ انهي جو پتو سندس لکيل ڪتابن جي انتساب مان ملي ٿو جيئن پاڻ عبدالرحيم گروهڙي جو سنڌي ڪلام ۾ لکن ٿا:

آءٌ پنهنجي هن ناچيز محنت کي هينئن صاحبن ڏانهن منسوب ڪريان ٿو جن منهنجي تعليم ۾ مالي مدد فرمائي.

مرحوم خان بهادر حاجي امام بخش خان جتوئي

رئيس حاجي شمس الدين خان جتوئي

مير حاجي غلام علي خان صاحب ٽالپر

مير حاجي علي احمد خان ٽالپر (جن سان خاڪسار تحريڪ ۾ گڏ هوندا هئا)

١٩٣٧ع ۾ جڏهن ڊي جي ڪاليج ۾ داخلا ورتي هئائون تڏهن ڪاليج ۾ هينيان شاگرد تعليم وٺندا هئا، جيڪي پوءِ چڱن گريڊن تي پهتا. مسٽر اي ڪي بروهي، قاضي فيض محمد، قاضي احمد محمد، حمزو خان قريشي، عبدالرحيم ميمڻ، الله داد خان شجر، غلام مصطفيٰ شاهه، منگڻ خان ٽالپر، مسٽر فيصل الاهي انصاري، شير محمد بلوچ، مخدوم عبدالوالي، سيد قطب علي شاهه، شفيع محمد ميمڻ،

محمد اشرف ميمڻ، گل محمد شيخ، حافظ گل محمد، علي محمد سمون، شمس الدين شاه وغيره انهن ۾ ڪيترائي جتوئي صاحب جن جا هم ڪلاسي هوندا هئا.

جتوئي صاحب جيئن ته پنهنجي پوري زندگي ذڪر فڪر ۽ مراقبن ۾ گذاري، تنهن ڪري پاڻ روحاني طور تي معرفت جي مٿاهين منزل تي پهچي چڪا هئا. اندر جي صفائي ڪري انسانيت جو معراج ماڻي چڪا هئا. جنهن ڪري سندس واتان نڪتل گفتا سچ ثابت ٿي پوندا هئا. اهڙا ڪئين واقعا منهنجي آزمودي ۾ آيا جن مان ڪجهه هيٺ ڏيان ٿو، پر انهن مان منهنجو مقصد اهو نه آهي ڪين الهام ٿيندا. پر هن واقعن مان منهنجو مقصد جتوئي صاحب جي نفسي پاڪائي ۽ روحاني منزل ظاهر ڪرڻ آهي، جو ته اهڙا واقعا ڪنهن روحاني معرفت حاصل ڪيل ڪان ئي ٿي سگهن ٿا.

پاڻ ڳالهه ڪندا هئا ته آئون هڪ دفعو ڪراچي ۾ بس ۾ اچي وينس ۽ هميشه جي عادت پٺاندڙبس ۾ سيٽ تي ويهڻ کان پوءِ اکيون پوري ذڪر ڪرڻ شروع ڪيم. بس ڪراچي شهر ۾ ڪجهه فاصلو طئي ڪيو ۽ هڪ اسٽاپ تي اچي بيٺي ته ڪنهن ماڻهو زور سان آواز ڏنو ته هي بس ڪوٽڙي ڏانهن هلندي ته وينل ماڻهن مان ٻن ٽن جواب ڏنس ته نه هي حيدرآباد ويندي، ڪوٽڙي ڪونه ويندي. منهنجي ڪن تي جڏهن اهي لفظ پيا تڏهن مون اکيون پٽي ان مسافر کي سڏ ڪري چيو ته هائو اها بس ڪوٽڙي کان هلندي. سيني مسافرن مون ڏانهن تعجب سان نهاريو ۽مون وري به هن کي سڏي چيو ته هائو هي بس ڪوٽڙي کان هلندي. چڙهي اچ ۽ مسافر منهنجي چوڻ تي بس ۾ چڙهي وينو ۽ آئون وري به اکيون پوري سمهي رهيس ۽ ٻيا مسافر هڪ ٻئي سان تمام آهستي آواز ۾ ڪجهه چوڻ لڳا. مان ماٺ ڪري منهن هيٺ ڪري سمهي رهيس. بس هلندي رهي مان ذڪر ڪندو رهيس. آخر جڏهن بس جام شوري جي پل تي پهتي ته پل ۾ ڪا بس خراب ٿي پيئي هئي، جنهن ڪري پوري ٽريفڪ جام ٿي پيئي هئي. ۽ بس واري بس کي ڦيرائي ڪوٽڙي کان هلڻ لڳو. انهي تي سيني کي تعجب ٿيو.

مون کي خبر ئي ڪا نہ هئي تہ ڇا پيو ٿئي. ايتري ۾ پاسي واري مسافر ڪلهي تي هٿ هڻي اشاريو ۽ چيو تہ سائين بس تہ توهان جي چوڻ تي ڪوٽڙي کان هلي رهي آهي. مون هن کي جواب ڏنو تہ هن ويچاري مسافر جو پلو ٿي پيو ۽ ڏٺم تہ ڪافي مسافر مون کي عجيب نظرن سان ڏسڻ لڳا ۽ اڳيان واري مسافر مون کان پڇيو تہ توهان ڪير آهيو؟ مون جواب ڏنو تہ مان توهان جهڙو انسان آهيان، هن مسافر جواب ڏنو تہ سائين توهان جيئن چيو بس بہ هاڻ توهان جي چوڻ تي هلي رهي آهي، مون جواب ڏنومانس تہ ادا اهڙي ڪا ڳالهہ ڪانہ آهي، مون تہ هن کي انهي ڪري اهو چيو تہ هي ڪوٽڙي بہ هلندي، ڇو تہ ڪوٽڙي کان ڪا بہ بس ڪانہ هلندي آهي ۽ ڪيس هلڻو حيدرآباد کان ئي پوي ها، پوءِ اتان ڪيس ڪنهن ٻيءَ سواري رستي ڪوٽڙي وڃڻو پوي ها ۽ اها صلاح پوءِ ڪيس لهڻ وقت ڏيان ها. پر هاڻ انهي جي ڪا بہ ضرورت ڪا نہ پوندي، الله تعاليٰ هن مسافر تي مهربان ٿيو آهي، جو بس کيس ڪوٽڙي هلي لاهيندي ۽ هي وڏيڪ خرچ کان بہ بچي پيو ۽ تڪليف کان بہ ۽ اها هڪ عجيب ڳالهہ هئي جو مون ڇئي ۽ ٿي پئي.

ٻئي دفعي جي ڳالهہ آهي تہ جڏهن سنڌ يونيورسٽي کي حيدرآباد کان ڄام شوري پهچايو ويو هو تڏهن بسن جو بندوبست تمام ناقص هو، رڳو ايس آر ٽي سي جون بسون جيڪي تمام ٽٽل ۽ ڀڳل حالت ۾ هونديون، اهي ڪٽنديون هيون، انهن جو ڪو بہ مقرر وقت ڪونہ هو، ڪڏهن تہ ٻن ڪلاڪن کان پوءِ بہ ايندي يون هيون، ڪيتريون ڀيون رستي تي ئي خراب ٿي پونديون هيون ۽ ڪلاڪ ڪلاڪ اتي بيهندا هئاسين ۽ جڏهن ڪا سواري ملندي هئي، تڏهن اچي حيدرآباد پيڙا ٿيندا هئاسين، استاد، شاگرد ۽ تمام مسافرن ۾ ڪو بہ فرق نہ هوندو هو ۽ هر بس ۾ رش جي وقت ڪڏهن ڪڏهن سٺو کان بہ وڌيڪ مسافر ڀريل هوندا هئا ۽ اها حالت خاص ڪري واپسي واري وقت رهندي هئي، جڏهن بسون تمام گهٽ ٿي وينديون هيون، جون جو مهينو هو بہ ٿي رهيا هئا بسون بلڪل بند هيون ڇو تہ اهو وقت ڊرائيورن ۽ ڪنڊيڪٽرن جي ٻنپهرن جي ماني کائڻ جو وقت هوندو هو

۽ انهن ڏينهن دير ٿيڻ ڪري آخري بسون نڪري ويون ۽ باقي بچيل استاد ۽ شاگرد پنڌ ڪري ڄامر شورو ريلوي ڦاٽڪ تائين وڃي رهيا هئا ته اتان وڃي ڪا سواري هٿ ڪري حيدرآباد پهچون. آئون ۽ جتوئي صاحب به آهستي آهستي هلندي اڳيان موڙ تي ننڍن ننڍن نمن جي وڻن جي هيٺان اچي ويٺاسين، سائين جتوئي صاحب هميشه گرمي ۽ جهولي واري زماني ۾ مٽي ۽ ڪنن کي پوتڙو ويڙهي ڇڏيندو هو ۽ اهو ڪپڙو هميشه پنهنجي بريف ڪيس ۾ رکندو هو ۽ هميشه وانگر اهو ڪپڙو ويڙهي ڇڏيائين ۽ جيڪو به استاد لنگهيو ٿي تنهن کيس چيو ٿي ته جتوئي صاحب هاڻ بس ڪانه ايندي بهتر آهي ته هلي اڳتي ڪا سواري هٿ ڪريون ۽ سويل هلي گهر پهچون، پرجتوئي صاحب هر ڪنهن کي جواب ڏنو ته ادا ڪا نه ڪا سواري ضرور ملي ويندي، اسان کان پنڌ ڪونه ٿو پڄي، ٿوري دير کان پوءِ پروفيسر غلام حسين خاصخيلي به اچي نڪتو، پروفيسر غلام حسين خاصخيلي به هالا اسڪول ۾ جڏهن جتوئي صاحب هيڊ ماستر هو تڏهن سندس شاگرد رهيو هو. تنهن ڪري سائنس وڏيڪ گهرو هوندو هو ۽ تمام گهڻي عزت ڪندو هو. تنهن به سائين جتوئي صاحب کي تمام گهڻيون منٿون ڪيون پر جتوئي صاحب هن کي جواب ڏنو ته بابا مون کي ڇڏي ڏي، مون کي نئين ڪار اچي هتان کڻندي. توهين هلو اسان جو الله اسان سان. آئون اڄ انهي پراڻين پڳل بسن ۾ نه چڙهندس. پروفيسر غلام حسين خاصخيلي جواب ڏنس ته چڱو سائين ڏسنداسين، توهان ويٺا هجو. اسين ته هلون ٿا. اهي سڀ هليا ويا هاڻ ڪو به ماڻهو آرٽس فيڪلٽي جي اڳيان نظر نه پئي آيو. نڪي وري ٻين رستن تي ڪو شخص نظر آيو ٿي. مان جتوئي صاحب جي ڪري ماٺ ۾ رهيس، پاڻ ڳالهيون ڪندا رهيا. گرم هوا لڳي رهي هئي، آئون ٿڪجي پيس، تنهن ڪري چيومانس ته سائين ڇو نه لياقت ميڊيڪل اسپتال واري اسٽينڊ تي هلون ۽ اتان هلي ڪا سواري هٿ ڪريون چيائين ته فڪر نه ڪر هاڻي سواري جلدي ملي ويندي. ٿوري دير کان پوءِ اوچتو انٽرنيشنل هاسٽل کان هڪ نئين ڪار ايندي نظر آئي، مون چيو ته سائين ڪار ته اچي پئي پوءِ الائي اها توهان واري

آهي يا ڪا ٻي آهي ۽ پاڻ جواب ڏنائون تہ هائو يار آئون پايان تو، اهائي ڪار آهي. ٿوري دير کان پوء ڪار اچي اسان جي اڳيان بريڪ هنيون يڪدم در کليو ۽ اسان جي ڊپارٽمينٽ جو شاگرد لٿو ۽ اچي سائين جتوئي صاحب کي مليو ۽ چيائين تہ سائين اچو اسين حيدرآباد هلون ٿا توهان کي بہ ڪٺي هلون. منهنجي انهي وقت بک ۽ اڄ گرم هوا ۾ اهڙي حالت ڪري ڇڏي هئي جو ڪرڻ جهڙو ٿي ويو هوس سو يڪدم جتوئي صاحب جي پنيان در کولي ويهي رهيس. ويهڻ کان پوء مون انهي شاگرد کان پڇيو تہ توهان هيڏي گرمي ۾ ڪيئن نڪتا آهيو، جواب ۾ چيائون تہ سائين هي ڪار ڪراچي کان وني رات دير سان پهتا هئاسين، بس تنهن ڪري دير تائين ستا پيا هئاسين، هاڻ اٿياسين، تہ اچي بک ڪنيو آهي، سو حيدرآباد هلي ٿا ماني کائون ۽ ائين ڳالهايوسين پئي تہ اڳيان خاصخيلي صاحب وارا نظر آيا جيڪي آهستي آهستي هلي اچي ڦاٽڪ وٽ پهتا هئا. جتوئي صاحب ڪار مان هٿ لوڏي خاصخيلي کي چيو تہ ڏس اسين نئين ڪار ۾ وڃي رهيا آهيون.

جتوئي صاحب جا ڪيترائي خوش طبعي جا واقعا آهن جن مان ڪجهہ هي آهن: هي واقعو جتوئي صاحب جن جو مزيدار آهي، جنهن ۾ ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ جتوئي صاحب جي زندگي جو احوال لکندي لکيو آهي ۽ جتوئي صاحب جن خود بہ انهي کي تمام مزي سان بيان ڪندا هئا ۽ کلندا هئا. اهو واقعو آهن تہ پاڻ هميشہ اها دعا گهرندا هئا تہ مدينہ منوره وڃان اتي گذاري وڃان ۽ اتي ئي دفن ٿيان. اتفاق سان ڪين الله سائين وڃڻ جو موقعو ڏنو ۽ اجازت ملي شايد ١٩٥١ع ڌاري ڪيس سندس عزيز حج تي وني ويا ۽ جڏهن مڪي کان مديني منوره ۾ حاضري لاءِ پهتا. تڏهن ڪين تمام تيز بخار ٿي پيو ۽ پاڻ پانيائون تہ جڻ هاڻ مرڻ جو وقت اچي ويو آهي، تڏهن يڪدم الله کان دعا گهريائون رب منهنجا هاڻ نہ ماريم. ٻيو دفعو جڏهن اچان تڏهن موت ڏجانءِ. اها ڳالهہ جتوئي صاحب تمام کلندي ۽ خوش ٿيندي بيان ڪندو هو. پاڻ خوش مزاج هوندا هئا. ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ صاحب ٻين لکين ٿا تہ "جتوئي صاحب بهت خوش مزاج اور خوش طبع تي.

ميني عرض ڪيا ڪہ مجهي سنڌي سڪا دو تو ڪهني لگي ڪي ڪيا بوڙي طوطي ڀي ڪڇ سيک سڪتي هين".

پاڻ دوستن سان جڏهن بہ گڏ ويهندا هئا تڏهن هڪ ٻئي سان مذاق بہ ڪندا هئا ۽ هميشہ هڪ ٻئي جا نالا اڌ ڪري وٺندا هئا. جتوئي صاحب سائين شفيع محمد ميمڻ کي شفن ۽ قاضي نبي بخش صاحب کي نبن ڪري سڏيندا هئا ۽ جڏهن ٽئي گڏ ويهندا هئا تہ سندن محفل تمام مزيدار ۽ علمي ۽ ادبي هوندي هئي ۽ هر عنوان کي عام رواجي گفتگوئي ۽ سادي نموني هڪ ٻئي کي بحث ۽ مباحثي جي مدد سان سمجهائيندا هئا. ڪڏهن ڪين سخت لهجي ۾ ڳالهائيندي نہ ٻڌو.

جتوئي صاحب هڪ سعيد ۽ صالح روح هو. هي عشق رسول ۽ الله جي محبت ۾ ايترو مستغرق ۽ محويت جي حالت ۽ ڪيفيت ۾ رهندا هئا. جو پنهنجي حالتن کان بہ بلڪل بي خبر رهندا هئا. دنيوي معاملات ۽ معمول کان بہ لاتعلق رهندا هئا. پنهنجي حق حلال جي روزي تي پنهنجو ۽ پنهنجي ٻچن جو گذر ڪندا هئا ۽ بلڪل ٿورن پئسن تي دوا ڏيندا هئا. پاڻ پنهنجي پوري زندگي تمام سادي نموني گذاريندا هئا. ڪڏهن فخر نہ ڪيائون. ڪڏهن ڪنهن کي بہ دغا نہ ڏنائون پاڻ پنهنجي دشمن کي خدا جي طرفان هدايت جي دعا گهرندا هئا.

صوفين لاءِ سڀ کان وڏو تحفو ۽ نعمت نفس جي سڃاڻپ آهي يعني نفس قوتن جي سڃاڻپ جا پاڻ سڃاڻپ جي صلاحيت پاڻ ۾ پيدا ڪرڻ جيڪا هر انسان ۽ هر صوفي جي وس ۾ نہ هوندي آهي. اها نعمت وڏي جدوجهد ۽ جفاڪش محنت ۽ مراقبن کان پوءِ نصيب ٿيندي آهي. اهو اِهو مقام آهي جنهن کان پوءِ رب ۽ رسول جي سڃاڻپ هن لاءِ آسان ٿيو وڃي. انهي نعمت کي پهچڻ لاءِ عبادت ذڪر فڪر رياضت جي تمام سخت ضرورت هوندي آهي. انهي جي آخرين ۽ ڪامياب مقام نفس پرستي جي قوتن جي سڃاڻپ ٿئي ٿي ۽ روحاني قوت حاصل ٿئي ٿي. جنهن ڪري انسان ۾ روحاني نوراني باطني قوتون پيدا ٿين ٿيون. جيڪي ڪيس دنيا جي لوڀ لالچ طمع ۽ جنسي خواهشن کان بچائين ٿيون ۽ انهي مقام جي ڄاڻ ڏين ٿيون جيڪي انسان جو معراج آهي.

انساني نفس جي حقيقت کان واقفيت حاصل ڪرڻ کان پوءِ انسان کي معرفت نفس سان گڏ ڪنهن حد تائين معرفت خدا حاصل هجي. اهڙو شخص صحيح معنيٰ ۾ مفڪر ۽ دانشور چورائي سگهي ٿو. ڇو تہ جيستائين انسان ۾ پنهنجي نفسي قوتن تي ڪنٽرول ڪرڻ جي صلاحيت پيدا نٿي ٿئي تيستائين هو شخص نہ صحيح معنيٰ ۾ فڪر ۽ فلسفي جو مالڪ بنجي سگهي ٿو نہ ئي اهو پاڻ کي دانشور چوائي سگهي ٿو. يا ائين چئجي جيستائين انسان نفس جي حقيقت کان پوري طرح واقفيت حاصل نٿو ڪري تيستائين هو معرفت خداوندي حاصل نٿو ڪري سگهي، جيڪا هن کي صحيح راه ۽ صحيح سوچ ۽ حق جي راه ڏي ڇو تہ صحيح راه سوچ ۽ حق جي راه تڏهن ملي ٿي جڏهن معرفت نفس ۽ معرفت رب حاصل ٿئي ٿو ۽ جڏهن اهي معرفتون ملن ٿيون. تڏهن هن جو عقل علم، غور، فڪر، سوچ صحيح راه اختيار ڪن ٿا ۽ جڏهن انهي منزل تي پهچن ٿا تڏهن وڃي هي پنهنجي ذات، پنهنجي معاشري، پنهنجي دوستن ۽ پنهنجي عزيزن ۽ شاگردن لاءِ مفيد ۽ ڪارائتا انسان ثابت ٿين ٿا ۽ سندن سوچ فڪر فلسفو ۽ پڙهندڙن لاءِ دائمي اصلاح جو سبب بنجي ٿو.

جتوئي صاحب انهي لحاظ کان خوش نصيب استاد هو جيڪو هر غور فڪر ۽ صلاحيتن سان گڏ وجداني ڪيفيتن جي گهراين جي صلاحيتن کان پڻ بهرور هو. هي صاحب دل ۽ صاحب معرفت شخص هو ۽ اهڙا دانشور، اديب ۽ اسڪالر اڄ جي دور ۾ شايد ڪٿي ملي سگهن. جتوئي صاحب نہ رڳو پنهنجي دور ۾ سنڌي ادبين ۽ دانشورن ۾ شايد اهو آخرين شخص هو جنهن تصوف، روحانيت ۽ سلوڪ جي انهي منزل کي حاصل ڪيو هو جو ڪيس روحانيت ۽ معرفت جو صاحب ۽ ماهر چئي سگهجي ٿو. جنهن ڪري ڪيس اها خدائي توفيق عطا ٿيل هئي جو هو تصوف جي متلاشي شخص کي علمي عقلي طور تي مطمئن ڪرڻ جي صلاحيت کان بهرور هو.

اسان جي ادبي دنيا ۾ موجوده دور جا اديب ۽ دانشور پنهنجي مطالعي، غور ۽ فڪر جي مدد سان ڪنهن ڳالهہ جو تجزيو تہ ضرور

ڪن ٿا پر اهو تجزيو فقط پنهنجي نظرياتي سوچ تي ٻڌل هوندو آهي. دراصل اسان جي معاشري کي هن وقت اهڙي ادب جي ضرورت آهي، جنهن ۾ نہ رڳو اديب جو مطالعو، سوچ ۽ فڪر هجي پر انهي سان گڏ اديب جي اندر جي وسيع دنيا مان پرکيل ۽ پروڙيل نتيجو بہ هجي، جيڪو صحيح حقيقت کي ڳولي پڙهندڙن جي اڳيان آڻي. اهو نتيجو نہ رڳو پڙهندڙن جي نظرن تائين پهچائي، پر اهو انهن جي دلين ذهن ۽ جذبن کي بہ متاثر ڪري ۽ انهن تي پنهنجو دائمي اثر ڇڏي، جيڪو قوم ملڪ ۽ معاشري لاءِ مشعل راه بنجي ۽ اهڙن اديبن مان جتوئي صاحب بہ پنهنجي دور جو ڪامياب اديب رهيو. سندس لکيل ڪتاب اڄ بہ مقبول ۽ مڃيل آهن. اهڙن ڪتابن ۾ لسانيات تي لکيل ڪتاب "علم لسان ۽ سنڌي زبان" لسانيات ۽ ٻولي تي لکيل ڪتابن تي سندس تنقيدون ۽ سنڌي ادب ۾ آيل رجحانن تي سندس نظريا ۽ تصوف تي لکيل فڪري ۽ فلسفي مضمون. جتوئي صاحب لسانيات تي بہ ڪتاب لکيا: پهريون سنڌي صفحو جيڪو لنڊن وڃڻ کان اڳي لکيو هو. هي ڪتاب ايم اي جي ڪورس جي لاءِ لکيو هئائين. ڇاڪاڻ تہ انهي وقت لسانيات تي ڪو بہ سنڌي ۾ لکيل ڪتاب ڪونہ هو. هن ڪتاب ۾ لسانيانت جي ابتدائي معلومات ڏنل هئي، ليڪن لنڊن کان واپس اچڻ کان پوءِ جڏهن لسانيات جي تعليم حاصل ڪيائين ۽ وڌيڪ مطالعو ڪيائون تڏهن انهن لسانيات تي پيش ڪيل اڳين نظرين کي رد ڪري وري جديد سائنسي طريقن تي نڪتل نظرين ۽ اصولن کي مڃيو ۽ انهن تي ٻيو ڪتاب "علم لسان ۽ سنڌي زبان" لکيو. هن ڪتاب کي نہ رڳو سنڌ ۾ مڃتا ملي ليڪن هندستان جي لسانيات جي ماهرن بہ ساراهيو ۽ سندس ڪتاب ۾ پيش ٿيل نظرين ۽ اصولن جي ساراهہ ڪئي. انهي ڪانسواءِ جتوئي صاحب جي لسانيات جي علم بابت مهارت ۽ ڄاڻ جي خبر سندس انهن مقالن مان بہ پوي ٿي جيڪي هن لسانيات تي لکيل ڪتابن ۽ مقالن تي تنقيد ۽ تجزيو ڪندي لکيا آهن. انهن مقالن کي هر پڙهندڙ مڃيو. اهڙا سندس تنقيدي مضمون هئا. سراج جي ڪتاب "سنڌي ٻولي جو تنقيدي جائزو ۽ ڊاڪٽر غلام علي الانا جي

ڪتاب سنڌي ٻولي جي بڻ بنياد" ۽ لساني جاگرافي واري ڪتاب تي لکيل تبصرا. جتوئي صاحب جو ڪتاب علم لسان ۽ سنڌي زبان هن وقت تائين ٽي دفعا شايع ٿي چڪو آهي. انهي مان به هن ڪتاب جي مقبوليت ۽ مڃتا جو پتو پوي ٿو ۽ اهوئي سندس علمي قابليت جو ثبوت آهي. لنڊن وڃڻ کان پوءِ جيڪا لسانيات جي علم بابت راءِ هئي انهي مان به سندس لسانيات جي علم بابت مطالعي جي خبر پوي ٿي، پاڻ لسانيات جي قانون بابت لکن ٿا ته: "اڄو ته انهي لازوال قانون کي ڳولي لهون جيڪو زندگي جي هر شعبي ۾ خاموشي سان ڪم ڪري رهيو آهي، جنهن کي ٽوڙي نٿو سگهجي." وڌيڪ لکي ٿو ته "مون کي هتي وڃڻ کان پوءِ ۽ علم لسان جي مطالعي کان پوءِ اهو معلوم ٿيو آهي ته زبان ۽ ٻوليون به انهي لازوال قانون جي اڳيان سر جهڪايو بيٺيون آهن، انهن جو ڄمڻ واڌ ۽ موت به انهي قانون مطابق ٿئي ٿو. هر ٻوليءَ جا حرف اکر ۽ جملا هڪ خاص قانون جي مطابق پنهنجي پنهنجي فرض ادائي ڪن ٿا. ڪو به شخص پنهنجي مرضي مطابق انهي قانون کي ٽوڙي نٿو سگهي" (پرک ۾ لکيل پيغام ١٩٦۴ع)

سندس ٻيو ڪتاب جنهن کي مقبوليت حاصل ٿي اهو آهي "ويرون ۽ وهڪرا" هن ڪتاب ۾ سندس ڇپيل مضمون ۽ مقالا سهيڙي ڇپايا ويا آهن. هنن مقالن ۽ مضمونن مان نه رڳو جتوئي صاحب جي تحقيق ادب ۾ بلند مقام ثابت ٿئي ٿو پر سندس بلند سوچ ۽ عالمانا انداز بيان ۽ صحيح نتيجن ڪڍڻ جي صلاحيت به اجاگر ٿئي ٿي. هونئن ته جتوئي صاحب تمام گهڻا مضمون مقالا لکيا آهن پر هن هن ڪتاب ۾ ڪجهه مقالا گڏ ڪيا ويا آهن، هنن مقالن ۾ نه رڳو تحقيق جي اصليت کي ظاهر ڪيو ويو آهي پر ٻولي، علم، ادب، تصوف ۽ شاه جي شاعري، ادبي رجحانن کي پڙهندڙن جي اڳيان آڻيندي سچ ۽ حق کي منظرعام تي آندو آهي. هنن مقالن ۾ انهن غلط نظرين کي رد ڪري صحيح ۽ سچ ۽ حق تي مبني نظرين کي گمراه ذهن تائين پهچايو آهي. هن ڪتاب ۾ ڪل ١۴ مقالا سهيڙيل آهن جن ۾ ٽي تصوف تي، ٽي سنڌي زبان تي ٽيل تحقيقي تي، ٽي شاه جي ڪلام تي، ٽي علم ادب

تي ۽ باقي سنڌي ادبي تاريخ تي آهن، اهي سيئي مقالا سندس ذاتي تحقيق ۽ سوچ ۽ فڪر جو نچوڙ آهن. جيڪي هر دور جي عالمن شاگردن، عام پڙهندڙن جي لاءِ رهنما ثابت ٿيندا رهندا. مقالو شاه جو سنيهو نئين نسل جي رهنمائي لاءِ آهي، هم اوست ۽ هم از اوست مقالو سوچ، ويچار مطالعي فڪر فهم ۽ فلسفي جي لحاظ کان وڏي اهميت وارو آهي.

"لطيفي لهرون" هي ڪتاب شاهه جي ڪلام جو مرڪزي خيال ۽ ڪلام جي فلسفي کي سمجهڻ لاءِ مرڪزي حيثيت رکي ٿو هن ۾ سائين جتوئي صاحب شاهه جي بيتن جي سمجهاڻي ڏيندي انهن رازن کي ظاهر ڪيو آهي، جيڪي پڙهندڙن جي ذهن تي مشڪل سان اچي سگهن ٿا. انهي کان سواءِ تصوف جي مسئلن جي تمام عمدي نموني پنهنجي فڪر ۽ فهم جي بنياد تي سمجهاڻي ڏني آهي. جيڪا ڪو شايد ڏئي سگهي. هن ڪتاب ۾ جن موضوعن تي جتوئي صاحب مضمون ڏنا آهن اهي موضوع هي آهن:

توحيد، نفس، ڪارائيل، تقويٰ، جهڙن منجهيل مسئلن تي تمام سادي ۽ سليس زبان ۾ سمجهاڻي ڏني اٿس. جتوئي صاحب جي مٿين ڪتاب جي مطالعي کان پوءِ اهو چئي سگهجي ٿو ته سندس سنڌي علم ادب لاءِ ڪيل خدمتون ناقابل فراموش آهن. سندس اهي تصنيفون نه رڳو عالمن، ادبين ۽ استادن لاءِ مددگار ثابت ٿينديون آهن پر عام پڙهندڙن لاءِ مفيد علمي معلومات ڏيندڙ ثابت ٿينديون. سندس لکيل ڪتابن ۽ مقالن مان سندس نظريا، اصول ۽ نتيجا پڙهندڙن لاءِ زندگي جي هر قدم تي رهنمائي ڪندا رهندا.

آخر ۾ سندس هي پيغام جيڪو پاڻ لندن مان ١٩٦٤ع ۾ پرک مخزن لاءِ موڪليو هئائين ڏيان ٿو جنهن مان سندس نظريہ ۽ ادبي قابليت، فڪر، سوچ ۽ علم جي ڄاڻ ملي ٿي، پاڻ لکن ٿا تہ:

"منهنجي حيرت جي حد نہ رهي آهي جڏهن مون کي معلوم ٿيو آهي تہ قانون هر جاءِ تي ڪارفرمان آهي ۽ ان ڪري قانون جي پابند ٿيڻ ۾ زندگيءَ جي سهولت ۽ ترقي آهي. صحيح علم وارو اصل اهو آهي

جيڪو قانون جي مختلف پهلوئن ۽ پاسن کان اسان کي آگاهہ ڪري ٿو، محض ڪتابن پڙهڻ مان علم حاصل نٿو ٿئي. ڪتاب ۾ "علم" ضرور آهي بلڪل ائين جيئن گلن ۾ ماکي موجود آهي. فقط مخصوص مک کي ڍنگ آهي تہ ڪيئن ماکيءَ کي گلن مان چوسي ڪڍي. اعليٰ انسان اُهي آهن جيڪي علم حاصل ڪرڻ جو ڍنگ ڄاڻن ٿا. اعليٰ استاد اُهي آهن جيڪي ٻين ۾ اهو ڍنگ پيدا ڪن ٿا. پهرين خود پاڻ پڙهون ۽ پوءِ ٻين کي پڙهايون پر پاڻ کي پڙهائڻ نهايت ڏکيو ڪم آهي، ان ڪري لڪيل ۽ اعليٰ استادن جي ضرورت آهي خوش نصيب آهي اها قوم جنهن ۾ لائق استاد ۽ صالح شاگرد آهن. شل علم جو ڏڪر نہ پوي!

سائينم سدائين ڪرين، متي سنڌ سڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

جتوئي صاحب جي وفات ۲۹ سيپٽمبر ۱۹۹٦ع، ۱٦ جمادي الاول ۱۴۱۷هہ ۾ ٿي، ڪيس اها سعادت نصيب ٿي جو سندس جنازه نماز حيدرآباد ۾ جناب ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ پڙهائي ۽ قبرستان ۾ سندن جنازي نماز سندن سرهندي مرشدن جي گادي نشين پير پڙهائي، ڪيس سندن سرهندي پيرن جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو. پاڻ پنهنجي جيئري ئي يونيورسٽي وارن کي درخواست ڪئي هئي تہ ڪيس علامہ آءِ آءِ قاضي صاحب جي قريب دفن ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي ليڪن سندس اها خواهش يونيورسٽي وارن پوري نہ ڪئي. انهي ڪان پوءِ سندس وصيت موجب سندن مرشدن جي قبرستان ۾ ڪيس دفن ڪيو ويو. جتوئي صاحب ٻہ شاديون ڪيون، پهرئين گهرواري مان کين ٻہ پٽ ۽ ٻہ نياڻيون ٿيون. وڏو پٽ ونگ ڪمانڊر ٿي رٽائر ٿيو ۽ سندس ٻيو پٽ بہ خانگي ادارن ۾ ڪم ڪندو آهي، سندس ٻئي نياڻيون ڊاڪٽر آهن، جن جي شادي بہ سکين گهرن ۾ ٿيل آهي، سندس ٻي گهرواري مان کين ٽي پٽ ۽ هڪ نياڻي آهي.